

IRODALOM.

IRODALMI SZEMLE.

Kluge F. »Unser Deutsch« (Wissenschaft und Bildung«. I. Leipzig, 1907.) nem tartozik a zsidó irodalom körébe, de azért néhány érdekes adattal szolgál.

Közhit szerint a német tolvajnyelv azonos a német-zsidó zsargonnal. Ez nem áll. A »Rotwelsch« (= koldusnyelv, rot = koldus) a XIV. században vált ismeretessé és független a zsidók nyelvétől, kik ebben a korban nyelvre nézve csak kevéssé különbözhetek keresztény polgártársaiktól. »Zunächst haben wir festzustellen, dass sowohl Judendeutsch wie auch Zigeunerisch durchaus vom Rotwelsch verschieden sind. Zwar tritt in Prozessen des XVIII. und XIX. Jahrhunderts das Judendeutsch zuweilen als Gaunersprache auf. Aber das eigentliche Rotwelsch enthält immer nur einzelne judendeutsche Bestandteile — die meisten im XVIII. und XIX. Jahrhundert«. (79) Ez talán kissé túlzott állítás, mert a 84. lapon szerző maga régiebb időből idézi az *acheln* (enni) és *lechem* (kenyér) szavakat. Hechingen mellett több faluban a keresztény üzérek titkos nyelven beszélnek, a pénz *moos*, (85) minek eredete Kluge figyelmét talán elkerülte. — »Hausierer des westfälischen Sauerlandes, die durch ganz Norddeutschland ziehen, sprechen als Geheimsprache ein mit rotwelschen Bestandteilen durchsetztes Judendeutsch. Wer die Leute daheim aufsucht, den packt die Verwunderung, wie es möglich ist, das völlig christliche Dörfer, in denen kaum eine jüdische Familie sesshaft ist, über Judendeutsch wie über eine zweite Muttersprache verfügen. Diese Geheimsprache der sauerländischen Hausierer

heisst schlau s men. Auch in der bayerischen Pfalz gibt es Dörfer, in denen Hausierhändler ihren Sitz haben, die, obwohl christlich, auch das Judendeutsch als Geschäftssprache beherrschen und verwenden« (85). A *Rotwelsch* eredetileg talán inkább koldus- és házalónyelv volt és csak ezután vált tolvajnyelvvé. Ebben az esetben a *Rotwelsch* ősrégi héber elemei nem volnának feltűnőek (87). Már 1350-ben a *Falschmünzer* tolvajnyelven »Domherr« volt. *Unterschied* alnémet dialektusokban már a XVIII. században »schiedunter«-ré lett elferdítve (88). K. hivatkozhatott volna a mai zsidó zsargonra. Az eredmény: »Was wir heute Gaunersprache nennen, ist ein buntes Gemisch aus volkstümlichen Scherzworten, kindlichen Spielereien und mundartlichem Sprachgut, vermehrt um judendeutsche Zutaten« (91). Aufrecht (Wörterbuch der Leipziger Mundart) szerint *mies* schlimm, *schmusen* sprechen. Ezek K. szerint a *Rotwelsch*ből hatoltak be a nép nyelvébe. (91.) Valószínűbb, hogy a zsidó zsargonból.

*

A königsbergi vallásiskola 40-ik értesítőjében (Königsberg, 1907) dr. *Perles F.* szép felolvasást tett közzé a középkori zsidó költészetéről. (Die Poesie der Juden im Mittelalter.) A költészet ujjáébredését az iszlám hatásának tulajdonítja. Ez áll az arab kulturterületen élő költőkről, de Kalir talán byzantin-görög hatás alatt áll. Talán szir vagy más közvetítés tehető fel. Ez irányban tudtunkkal még nem kutattak. P. néhány kiválóbb verset német fordításban mutat be, az utolsó Morris Rosenfeldé, ki a múlt évben megvakult.

*

Rég érzett hézagot tölt be *Weber O.* műve: »Die Literatur der Babylonier und Assyrer« (Leipzig, 1907), amely erről a divatossá lett, csupán cum grano salis irodalomnak nevezhető emlékekről áttekintést ad. A gazdag anyagot 20 fejezetre és a bevezetéssel együtt 77 paragrafusra osztja. Első helyen a mythosok állanak, melyek a teremtésre, az özönvízre és az alvilágra vonatkoznak. Ezek a vad képzelődések azok, melyek után a »tudomány« kapott, hogy a bibliát 2000 év után díjmentesen a babylóniaknak adományozza, főképp pedig, hogy a zsidókat a nyeregből

kivesse. Utólag igazolja a hálátlanságot, melylyel a népek a zsidóknak fizettek: nem az övék a biblia. Természetes, hogy nemcsak a Génesis a babyloniaké, hanem a zsoltárok is, a 10. fejezet tartalma: Hymnen, Gebete, Psalmen, Klagelieder, Busspsalmen. A bibliából ismert neveket ráruházza az assyr-babyloniai nehezen kisyllabizált szövegekre: *petitio principii*. Vajjon japán tudós a szóban forgó szövegeket zsoltároknak nevezné-e? Az igazi babyloniai irodalom szellemidézésekből, orakulumokból, előjelekből áll (39—51. §§.). Miért nincsenek ilyen szövegek a bibliában. A legtöbb frott emlék a királyi feliratok- és állami okmányokból rekrutálódik. Újabb időben a Hammurabi-törvénykódex tett nagy hírre szert. Az állam- és magánélet emlékei megvilágítják a régi Izraél történetét. De az első assyriológusok theológusok voltak, ezek csak a vallás terén akartak felfedezéseket tenni. Ez a törekvés mai napig fennáll, mert 2000 év múlva sem tudnak megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy »a zsidó«-nak behódoltak. De az igazság az érzelmekre nincs tekintettel és felette goromba a világ uraival szemben. Nincs az a hatalom, amely a multat megváltoztathatná.

Gazdagon jutalmazza az ékiratos kutatás azt, ki a realiákra veti magát. Hitünk szerint a régi assyr-babyloni szerződés a talmud idejében még járta. Az írás — a téglas és ékirat daczára — a régi héber szokásokkal sok közös vonást mutat, melyekről nagy összefüggésben kell szólni. Weber áttekintése megkönnyíti minden irányban az összehasonlító tanulmányozást. Itt az ideje, hogy a zsidó tudomány adeptusainak egy része az assyriológiára tereltessek.

*

Az angolok szeretik a legmélyebben a bibliát és újabb időben már majdnem annyi könyvet írnak róla, mint a németek. A legszorgalmasabb olvasói mindig az angolok voltak és úgy elmélyednek bele, mint új agadisták. Legújabbban egy anglikánus pap, *Adams J.*, a következő, szép kiállítású könyvet adta ki: »Sermons in Accents or Studies in the Hebrew Text. A Book for Preachers and Students« (*Edinburgh*, 1906). A cím csak olyan becsali a prédikátorok számára, mert valójában Adams az accentusokat ismerteti és minden egyesnél néhány példán felmutatja jelentőségét a

szöveg értelmezésére. Itt-ott agadikus izű, ami annak a jele, hogy az agada természetes produktuma a szent szövegbe való szerető elmélyedésnek. Az előadás kissé terjengős, de kellemes, mintha nem is accentusokról volna szó.

A részletekre nézve megjegyzendők: 24. laphoz. Ben-Aser kódexe nem azonos az Aleppóban ilyenül őrzött példánnyal. — 20. l. »*Dikduké Ha-Teamim* or *The Grammar of the Accents.*« Dikduke itt nem fordítható Grammar szóval. — A bizonyíték abból, hogy az accentusok טעמים-nak és nem געימה-nak neveztetnek, tehát logikai és nem zenei értékűek (37), gyenge, mert געימה-val is jelöltetnek (Meg. 32a). A cél mindenesetre a szöveg értelmes felolvasása volt és azért említették Meg. 3a. פסקי טעמים [= ויבית במקרא], de itt sem jelenti טעמים az accentusokat. — 56. אמונה (bis) sajtóhiba. Még több pontra nem érthetünk egyet szerzővel.

*

A Jalkut idézeteiből ismerik régóta a Szifré zutát, egy másik tannaita midrast Numeri könyvére. Brüll Nehemiás »*Jahrbücher*«-jeiben külön értekezést írt róla, Hoffmann szintén foglalkozott vele (Zur Einleitung in die hal. Midr.) és Koenigsberger tíz év előtt külön kiadást indított meg. Az első füzettel megakadt kiadásból most az »*Irodalmi hírek*«-ben közölt cím alatt a második füzet hagyta el a sajtót. Közben Horovitz a *Monatsschrift*-ben jórészét már kiadta és egyszerre két kiadást birunk majd ebből az ősi és érdekes midrasból. Ha teljesek lesznek, — mindkettő folyik még — majd külön ismertetjük. Koenigsbergernek tízéves pauzálás után nincs joga H. ellen a »masszig ge vul« vádjával előállani.

*

Finfer P., vilnai rabbi, מסורת התנ"ך czímen maszoretikus tartalmú könyvet adott ki (Vilna, 1906). Négy részből áll: I. A tóra maszorája. II. A szakaszok. III. A fejezetek kritikája. IV. Nyílt és zárt parasák. Az öreg rabbi hosszú évekig dolgozott ezen a munkán, melyre halákhai szempontok indították. Az első szakasz óriási anyagalmaz a maszóra különböző tárgyairól. F. a talmud-midras és a rabbinikus irodalmat tér és kor tekintetbe vétele nélkül aknázza ki, e sorok íróját is kitünteti egy idézettel, mint

annak idején tanácskéréssel és a levél közreadásával. Száz kéziratot látott és hetven alapján készítette listáját a nyílt és zárt parasákról. Sajnos, hogy a kéziratokat minden egyes parására nézve egyszerűen leszavaztatja és a többség döntését veszi fel a lajstromba. Az olvasó sohasem tudja, hogy mely kéziratokból verődött össze a többség. Feltétlenül igaza van szerzőnek a szokásos fejezetfelosztás kritikájában. Ily rendszeresen és részletesen a kiadások fejezeteit még senki sem bírálta. A ספרים (a maszoretikus felosztás) szintén kemény bírálat tárgya és F. megsemmisítő ítéletet hoz. Még azt is tagadja, hogy a régiek ismerték. Ezek után ő maga külön fejezetfelosztást eszközöl. Mindezekről és egyebekről részletes bírálatot adtunk a »Zeitschrift für Hebr. Bibliographie«-ban, amely terjedelménél fogva itt kivonatban sem közölhető.

*

Strack H. L. héber nyelvtana (Hebräische Grammatik mit Uebungsbuch. *München*, 1907) egyre terjed és immár a 9-ik kiadást érte meg. Szerzője a pedagógia és tudomány követelményeit egyaránt szem előtt tartja és folytonosan tökéletesbíti tankönyvét. Az új kiadás ismét bővült és javult, különösen néhány pontnál az arab szóalakok bevonása által. Ez a Magyarországon általunk alkalmas magyar tankönyv hiánya folytán bevezetett tankönyv a héber nyelv oktatásának jelentékeny szolgálatot tett. Aránylag nagyon olcsó, mindössze 4 márka.

*

A »Der Alte Orient« cz. gyűjtemény VIII. évfolyamának 3. füzeté a föníciai feliratokat ismerteti (Die phönizischen Inschriften von W. Freiherr v. Landau. *Leipzig*, 1907). A föníciaiakról irodalom nem maradt az utókorra — csak a kicsiny és sokat zaklatott zsidó népben volt elég erő és idealizmus, hogy nemzeti irodalmából legalább a vallásos tartalmúakat megmentse — és őshazájukból a feliratok is csupán csekély számban menekültek meg az enyészettől. Ezek közt is felette kevés a X—VI. századból, tehát a nemzeti fénykorból eredő felirat és nincs is remény, hogy ez a status, akár ásatások útján is, jelentékeny változást szenvedjen. A föníciaiakat a jólét ölte meg, mert előbb a perzsa, később a hellén világbirodalom kebelébe kerültek és a világkereskedés-

ből felgazdagodtak. Hellenizálódtak és időszámításunk első századaiban lassanként nyelvüket a göröggel cserélték fel. A kegyelemdőfést a kereszténység adta meg (6. lap), míg a pún, melyet megtűrt, tovább tartotta magát. A XVIII. század második felében először tűnnek fel fönicziai inscriptiók és ezen a téren a legtöbb érdemet Gesenius és Renan szerezték. A Földközi-tenger körül fekvő országok szolgáltaták a legtöbb anyagot. A zsidók szintén elterjedtek ezekben az országokban, de nem örökítették meg magukat inscriptiókkal. Érdekes tény. A legtöbb felirat ugyanis sír- és votivirat, ami a régi nemzeti zsidóságnál nem volt szokásos. Landau fordításban közli a jelentősebb feliratokat.

*

A vallástörténészek hatalmi szóval eldöntötték, hogy a régi Izraélben henothetikus-polytheismus uralkodott, vagyis hogy JHWH csak olyan Isten volt Izraélben, mint Kemos Móában, Milkom Ammonban stb. Hogy a tóra avval kezdődik, hogy az Isten teremtette az eget és földet stb., s hogy kétezer évig a bibliaolvasók soha nem kapták a bibliából azt a benyomást, hogy a pogány istenek realitását elismeri, ez a »Regionsgeschichtler« és »Alttestamentler« szemében semmit sem jelentett, mert azok nem voltak »kritikusok«, habár a bibliát jobban ismerték, mint ők. Legujabban *Peisker M.* a kérdést külön vizsgálat tárgyává tette (Die Beziehungen der Nichtisraeliten zu Jahve nach der Anschauung der altisraelitischen Quellenschriften. Giessen 1907. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft XII.) és lényegében a régi felfogás helyességére vezetett. Ime néhány idézet: »J. ist . . . nach einigen Stellen nicht nur der objektive, sondern auch der subjektive Gott der Heiden, d. h. der von den Nichtisraeliten verehrte Gott« (7. lap). »Aber die Auffassung, dass Israel und J. naturhaft mit einander verbunden seien, J. in Israel aufgehe, stösst sich vor allem an der Grundstimmung der altisraelitischen Quellen, die vielmehr dahin geht, in J. naiv den Gott der Menschen zu sehen, die verschiedenen Völker als verwandt und nicht unüberbrückbar voneinander getrennte Glieder eines Ganzen zu beurteilen und endlich den aller-

dings oft stark hervortretenden Unterschied in der Behandlung der Israeliten und der Nichtisraeliten aus dem Interesse zu erklären, das J. nun einmal tatsächlich an keinem Volke so sehr wie an Israel nimmt. Sind wir aber mit diesen Thesen im Recht, dann ist J. nach der Anschauung der altisraelitischen Quellenschriften nicht so sehr durch sein Wesen als vielmehr durch seinen Willen Israels Gott und dann hat er, wie wir auch sagen können, Israel zu seinem Volke aus der Zahl der Völker erwählt« (94).

Peisker ezen maga által ritkított és eredménykép odaállított sorai valósággal a »vallástörténeti kutatás« alaptételét döntik meg. Ez annál jelentősebb, mert az iskolához tartozó tudós teszi, ki az »iskola« módszerével dolgozik, amint hogy terminológiájával él is. A biblia történeti kritikáját a felszínre került emlékek már is megdöntötték, következnek a »vallástudomány« légvárai.

*

Schoenfeld E. D. tanár, ki sok országot utazott be, a biblia szempontjából legfontosabb földterületet írja le legújabb művében: »Die Halbinsel des Sinai in ihrer Bedeutung nach Erdkunde und Geschichte auf Grund eigener Forschung an Ort und Stelle dargestellt« (Berlin 1907). A fényes kiállítású mű, melyet 3 szövegkép és 16 heliogravüre tábla diszít, 21 fejezetben adja az útleírást. Az út azonos azzal, melyet a pentateuchus leírása szerint az izraeliták a pusztában tettek, kivéve a végét. Sch. ezt az utat kereste és főczélja az volt, hogy a bibliai állomásokat meglátogassa. Műve e szerint egyúttal adalék a pentateuchus geográfiájához. Egyes helységeknél ezeknek bibliai történetét adja. Összefoglaló fejezet a 19., amely a Sinai félszigetet geogr. és ethnogr. szempontból írja le (134—146). Az utána következő fejezet, melynek czíme »Das Volk Israel auf der peträischen Halbinsel«, tisztán a pentateuchus elbeszélésének van szentelve (147—181). Az első kérdés az, hogy az izraeliták hol keltek át a tengeren? (147—160). Ezután sorra kerül a pusztában való táplálkozás kérdése stb. Az utolsó fejezetben Sch. odakonkludál, hogy

a pentateuchus némely változásokon ment át, de lényegében Mózes műve.

Az érdekes leírásból néhány részletet emelünk ki. A »Katalin kolostor« (49—55) talán az ötödik vagy hatodik században épült és ellenség sohasem foglalta el. Ebben a kolostorban körülbelül 800 kézirat van. A tüzelésre szánt fahasábok közt fedezett fel annak idején Tischendorf néhány lapot abból a bibliakódexből, amely most a *Codex Sinaiticus* név alatt világszerte ismeretes. Sch. téved, midőn azt mondja róla »eine Evangelien-Handschrift, welche dem 4. Jahrhundert entstammt« (52), mert nemcsak az evangeliumok vannak benne, hanem a Septuaginta jórésze is. Érdekes a következő nyilatkozat: »Darum ist es unrichtig, wenn man von einer Herabwürdigung, von einer Knechtschaft des Weibes im Oriente spricht. Ich habe auf dem Lande, wie in der Stadt, im Verkehr mit mohammedanischen Familien nur das Gegenteil beobachtet« (118). — Bîr-es-Saba (= Beér Seba) újra felépül. 38 egyemeletes ház már kész, 12 épülőfélben van. »Die Besitzer dieser Wohnungen und Magazine sind zumeist Israeliten aus Hebron. Ihr Hauptgeschäft fusst auf dem Getreide, welches die Beduinen den Händlern bringen, um dagegen Gebrauchs- und Schmuckgegenstände einzukaufen« (124). — »In den arabischen Städten ist es sogar Sitte, dass der Nachtwächter des Viertels im Ramadhân um 3 Uhr morgens an jede der Haushüren klopft und mit lauter Stimme ruft, unter Nennung des Namens von dem Wirte: »Hassan denke an deinen Gott!« — worauf der Hausvater sich erhebt und seine Familiengenossen weckt zur Einnahme des kurzen Imbisses« (126). Ime a mohamedán szelichoth-költés! — Hebronban a legjobb szálló, hol Sch. is megszállt, izraelitáé. Sch. nagyon meg volt vele elégedve (130). — Sch. a pentateuchust lényegében Mózes művének tartja. Argumentumai egy részét az evangeliumokból veszi (192. V. ö. 196).

*

Castiglioni Vittorio, több év óta római rabbino maggiore, számos héber iratot bocsátott közre, melyek nevét a zsidó irodalomban ismeretessé tették. De kevesen tudják, hogy a triesti állami tanítóképzőn egy emberöltőn át a pedagógia

tanára volt és ezen tevékenysége közben olasz nyelven terjedelmes neveléstani munkákat írt, és hogy több zsidó irodalmi terméket németből olaszra fordított. Jelenleg nagy buzgalommal szenteli magát hitközsége gyakorlati ügyeinek és mint kiváló szónok a vallásos életre is ébresztőleg hat. E sokoldalú elfoglaltság mellett maradó kevés szabad időt a tudománynak és költészetnek szenteli. Az imént נְטִי הַזֶּהב [betüinek számértéke 126] cz. alatt összegyűjtött verseit adta ki. (*Frankfurt-Krakó* 1906). 126 majdnem kizárólag alkalmi szonett tiszta bibliai héber nyelven. A 42. (a triesti zsinagóga 100 éves jubileumára), 105. (Herzl halálára), 106. (az olasz királynak a római új zsinagógában tett látogatása alkalmából), 107. (ugyanazon zsinagóga felavatására) olasz fordítással vannak ellátva. A 37. aram vers Luzzatto S. D. »Óhéb Gér« cz. művének a szerző által rendezett második kiadására. A 123. Weikert Tamás benedek-rendi tanárhoz van intézve, ki, sajnos, azóta elhunyt. A 111. az oroszoknak a japánok által szenvedett veresége alkalmából költetett. Mint látjuk, Castiglioni alkalmi költő, ki örömet-buját egy-egy szonettbe önti. Valamennyit szelid érzés jellemzi és a költő kedves egyénisége ömlik el rajtuk. A verskötetet, melynek ára négy korona, a szerző sikerült arczképe díszíti.

*

Ginsburg Ch. D. 30 évi maszórai tanulmányok után 1894-ben kiadta az egész bibliát a maszóra és a régi nyomások alapján. Ezt a kiadást folyóiratunkban (XVI. 320—341, XVII. 30—37) behatóan bíráltuk, alapul vévén Ginsburg külön könyvben kiadott, 1000 lapot meghaladó bevezetését. Sok hibát találtunk, de az új bibliakiadásnak legnagyobb hibája mégis csak az volt, hogy sokba került. Ezen most a londoni bibliatársulat segített, amennyiben második kiadást rendezett és ez 6 márkáért kapható. A biblia czíme: תַּעֲרִיב וְאִרְבֵּעָה סְפָרֵי הַקִּדְשׁ . . . מֵאֵת דּוֹד נִינְצְבוּיָן (*London* 1905). A szöveget az alsó lapszélen masz. megjegyzések kísérik, melyek közé G. a fordításokból következtetett olvasatokat is felvett. Lényegében G. Jakob ben Chajim az 1524/5-ben Bombergnél megjelent rabbinikus biblia-szöveget nyújtja szép kiállítású vaskos kötetben. Öröm kézbe venni.

*

Dietz Alexander dr. juris 1897-ben kiadott egy »Frankfurter Bürgerbuch« és most tiz évi fáradságos kutatás után a következő díszmunkát bocsátja közre: »Stammbuch der Frankfurter Juden. Geschichtliche Mitteilungen über die Frankfurter jüdischen Familien von 1349—1849 nebst einem Plane der Judengasse« (*Frankfurt am Main* 1907). Hasonló mű zsidókról még nem létezik. D. 625 frankfurti család genealógiáját állítja fel. Az ősnemesek sem igen tudnak régibb családfát felállítani, mint az Oppenheimok stb. A Rothschild-családot a XVI. századba lehet visszakísérni. A frankfurti zsidó patricziusok szintén sok viszontagságon mentek keresztül, de D. bizonyítása szerint a városi tanács mindig pártjukon állott. Szó van a zsidó tudósokról, rabbikról, orvosokról, vagyon- és adóról, nobilitálásokról s egyébekről. A mű fontos adalék a német zsidók történetéhez.

*

Maybaum Zsigmond, ki a jelenkor legkiválóbb zsinagógai szónokai közé tartozik, nagybecsű prédikáció-gyűjteménnyel gazdagítja a homiletikai irodalmat az imént megjelent: »Predigten. Dritter Teil: Predigten und Schrifterklärungen« cz. kötettel (*Berlin* 1907). 24 szombati szónoklatot és írásmagyarázatot (Teczave-Selach szakaszokhoz), továbbá 14 alkalmi beszédet tartalmaz. Nemcsak az utóbbiak, hanem a hetiszakaszokra vonatkozók is kivétel nélkül tényleg megtartott beszédek és ép ezért Naszó, amely pünkösöd táján olvastatik, üresen maradt. Ezért az egyért is kár, mert Maybaum nemcsak szépen, hanem jól is beszél: nem orator, hanem tartalmas szónok. Nyelve egyszerű és világos, varázsereje a tartalomban rejlik és ugyanezért beszédei olvasva is hatásosak. Mekkora művészet rejlik e nemes egyszerűségben. A nagy gondot, melylyel készítvék, csupán a szakember veszi észre és gyönyörködik nemcsak a sima formában, hanem a korszerű tartalomban is. Mert Maybaum mély gondolkozó, ki eszméit a szent iratokkal összefüggésbe hozni tudja. Az agáda mestere, ki az elődök mintájára a bibliát a kor szellemében és szükségletei szerint szólaltatja meg. Reméljük, hogy a nagytevékenységű, magyar származású férfiú egészségi állapota hamar helyreáll és újra elfoglalhatja a szószéket, melyen annyi dicsőséget szerzett a zsidó homiletikának. Az alkalmi

szónoklatok átmetszetet adnak a kortörténetből. Találó tartalmuk mellett a tapasztalt világ- és emberismerő finom tapintatáról tanuskodnak. Kivánatos, hogy a befejező negyedik rész hamar kövesse az előttünk fekvő kötetet.

*

Dr. Friedländer Salamon (Szatmárhegyen), ki »Chések Selómó« cz. tószifta kommentárt és Jebámóth palesztinai talmudtraktátusát (1905) tett közzé, az imént két eddig ismeretlen jerusalmi traktátussal lepte meg a szakköröket (Talmud jerusalmi, széder Kodásim, Chullin és Bekhóróth. Színérvár-alja 1907). Az örömpohárba, fájdalom, ürömcseppek vegyülnek, mert nagyon kalandos az az előadás, mely az új köteteket bevezeti. F. valósággal meseszerűen hangzó históriát mond el arról, hogy mikép jutott az ismeretlen jerusalmi kézirat birtokába. A gyanú fel lévén keltve, belső kriteriumok szerint kell a szöveg valódiságát megállapítani. Ilyenül első sorban a nyelvezet kínálkoznék, csak hogy a hanyag kiadás folytán ez is meg van nehezítve. Nem marad tehát más hátra, mint a tartalom. Ebből főképp azok a részletek jönnek tekintetbe, melyek máshol nem fordulnak elő. Aki azonban tudja, hogy az úgynevezett magasabb kritika milyen csalóka képeket varázsol a kutató szeme elé, nagy aggálylyal néz ezen »kritikai vizsgálódás« elé. Sajnálatunkra eddig csupán lapozhattunk az új kötetben és ebből csupán az érintett pontatlanságot konstatálhattuk. Ez a vizsgálódást is komplikálja, mert sohasem lehet tudni, vajjon nincs-e a szövegben sajtóhiba, nem is szólva a párhuzamos helyek ügyetlen megjelölései által előálló nehézségekről. Kedvező előjelnek tekinthető az, hogy Schechter és Buber, e két kitűnő hagyományismerő, a kézirat valódiságában nem kételkedtek: az előbbi a newyorki szeminárium részére meg akarja vásárolni, az utóbbi, ki azóta elhunyt, F. munkatársa volt. Bacher, ki az előkerült traktátusokat (Zeitschr. f. Hebr. Bibliographie 1907. I.) két szempontból vizsgálta, végleges ítéletet nem alkotott magának. Adhuc sub judice lis est.

*

Hartleben E. bécsi kiadó »Bibliothek der Sprachenkunde« cz. gyűjteményében az imént jelent meg: *Rosenberg J.*, »Phönikische Sprachlehre und Epigraphik«. (Ára 2 márka).

A könyvecske három részből áll. 1. Bevezetés (1—28), rövid tájékoztató a föníciai népről, országáról, történetéről, vallásáról stb. Elég ügyes kivonat. 2. Nyelvtan (29—95). Ez részben a modern nyelvtanok mintájára készült. 3. Feliratok és Chrestomathia (99—173). A gyűjtemény céljának megfelelően valamennyi rész a művelt közönséget tartja szem előtt. Kik héberül tudnak, könnyen használhatják ezt az új segédeszközt. Rosenberg készítette a szóbanforgó gyűjteménynek a héber, szamaritán és asszir nyelvtanokat. Miért nem bizza — a közönség bizalma szempontjából — a kiadóczég mind-egyiket egy-egy szakemberre?

*

Glaue P. érdekes tárggyal foglalkozik »Die Vorlesung heiliger Schriften im Gottesdienste« cz. iratában (I. rész, Berlin 1907). Az első fejezet az időszámításunk idejéig a zsinagógában szokásos felolvasás ismertetésének van szentelve. Szerző nagyjában jól van tájékozva. Miután a három és három és fél évi ctyklust és a peszach előtti négy szombatot megemlítette, így folytatja: »Als später — erst nach dem Zeitalter Jesu — durch die Vermehrung der gottesdienstlichen Tage die Vorlesungen häufiger wurden, mussten die Abschnitte verkleinert werden« (8). Ez hibás állítás, mert a heti szakaszok sohasem lettek kisebbek, mint a 154 illetőleg 175 széder mutatja, a nyílt és zárt parásák pedig már az említett időpont előtt léteztek. A fenti idézetet megelőző nyilatkozat is a פִּרְשֵׁה וְסִדְרָה összetévesztését vagyis azonosítását jelzi. G. azt állítja, hogy az apostolok nem voltak képesek a (héber) bibliát olvasni. »Wenn die Apostel Act. 4, 13, ἄνθρωποι ἀγράμματοι καὶ ἰδιῶται genannt werden, so können wir dieses Zeugnis wohl für richtig halten« (18). »Darum anzunehmen, dass alle Juden hebräisch lesen und das Alte Testament verstehen und deuten konnten, scheint mir unmöglich« (19). Folytatólag azt állítja, hogy az apostolok a zsinagógában épen felolvasott, vagy valamely már előttük ismeretes bibliai helyhez fűzték beszédeiket. Mi valószínűtlennek tartjuk, hogy tudásuk ily csekély lett volna. Palesztinában a bibliát mintegy a levegővel szívták be, különösen a vallásilag erősen érdeklődők. Az ἀγράμματοι arra is vonatkozik, aki nem volt írástudó, tehát mai nyelven talmudista, és arra is,

aki nem tudott írni, mely utóbbiak nagyobb számban voltak. A talmud azt mondja, hogy a tudósnak írni is kell tudni, ami annak a jele, hogy sok nem tudott.

A fődologra nézve, amely miatt e könyvet olvastuk, csalódtunk. Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a hivatalosan megállapított tóraolvasáson kívül talán más, úgyszólván népies, felolvasási szokás is létezett és erre nézve az őskeresztény szokásokban nyomok maradtak. Ezt nem találtuk. Az adatok majdnem teljesen hiányzanak. Nem volna érdektelen kutatni, hogy nincs-e az evangéliumi prédikációkban nyoma a hároméves ciklusnak? Ezt a bibliai idézetekből lehetne megállapítani, mert valószínű, hogy a felolvasott tóra- és próféta szakaszokat idézték. Érdekes, hogy az összejöveteleket magánházakban (*κατ' οἶκον* vagy *κατ' οἴκους*) tartották Jeruzsálemben és máshol (22). A mai napig szokásos szombati »Mi sebérach« áldást kér azokra, kik »az imádkozás számára gyülekező helyeket adnak«. G. (39. l.) konstatálja, hogy a 2. század végéig a keresztény templomokban majdnem kizárólag az »Ó-Testamentom« volt a felolvasás tárgya.

*

Wünsche A., az ismert midrasfordító és termékeny író, a kis midrasokat kezdi fordítani ezen cím alatt: »Aus Israels Lehrhallen. Kleine Midraschim zur späteren legendarischen Literatur des Alten Testaments«. I. Band, 1. Heft, Leipzig 1907. W. a Jellinek által kiadott apróbb midrasokat fordítja és a címet úgylátszik a »Béth Hamidras« cz. gyűjtemény nevéből vette át. Ez nem volna baj, ha a »Lehrhalle« nem adna félreértésre alkalmat. Az olvasó azt hiszi, hogy tisztára az iskolából kikerült mondákkal van dolga, pedig javarészének a nép és nem a »Lehrhalle« a költője. Népies, nem tudós legendák. W. a bibliai személyek kronológiai sorrendje szerint csoportosítja a legendákat, ami helyeslendő. Az átültetés bizonyára sikerülni fog, amennyiben az eredeti szövegek megbízhatók. Sajnos, rossz állapotban vannak.

*

Barth I., Sprachwissenschaftliche Untersuchungen zum Semitischen cz. tanulmányok első részletét bocsátotta közre a berlini rabbiszeminárium ezidei Értesítőjében (Berlin 1907). Először a suffixum *en* és *in* elemét kutatja (1—10), pl. héber

יִצְיָנָה, aram יִתְנָה. Arra az eredményre jut, hogy ez az *n* nem az imperfectumhoz tartozik — többnyire a *modus energicus* maradványának tekintették — hanem a suffixumhoz. Nem az imperf. vége, hanem a suff. eleje. Megvan pl. a babyl. talmud nyelvében az יִהוֹ ragban (pl. a רִמְיָהוּ). 10—12 a syr impf. 3. szem. *n* ragjáról szól. Ez is megvan a talmud nyelvében. A 2. fej. (13—18.) két kérdő praefixumról szól. Azt bizonyítja, hogy a héber אֵי, אֵיִךְ hol? nem ered אֵיִךְ-ból. A másik kérdő praefixum אֵי. Ez a misna nyelvében sűrűn található és az aram nyelv hatása, pl. כִּיִּצַד = כ + א + צַד (17). B. idézhette volna ezt az alakot is כִּיִּצַד = צַד + הֵ + א + כ és ez az eredeti. A 3. fejezet címe: egy demonstrativ *hai*, 'ai (10—26.) Ebben főképp talmudi szavak beszélgetnek meg. B. szerint אֵיִךְ (ואֵיִךְ) így pontozandó אֵיִךְ, אֵיִךְ pedig אֵיִךְ. Minthogy ezek a szavak a talmud minden lapján előfordulnak és sem két joddal nem iratnak, sem *ajdé*-nek és *ajdékh*-nek nem ejtetnek, ez a feltevés bajosan lehet igaz. Van egy másik *ajdé*, t. i. אֵיִךְ (= על ידֵי), nem valószínű tehát, hogy nem differenciálták volna a két szót a kiejtésben. A 4. fej. a *nunatio* és *mimatio*-hoz szól, az 5. pedig *polemia*. B. az összes sémi nyelvekből veszi az anyagot és rengeteg apparátussal dolgozik.

*

Eppenstein S., a bibliaexegézis történetének szorgalmas munkása, József Kara északfrancia exegétáról méltatást írt a frankfurti »Jahrbuch« IV. kötetében, amely külön is megjelent (Zur Würdigung der Exegese Joseph Kara's, Frf. a. M. 1907). Kara Menáchem ben Chelbo testvérfia és tanítványa, Rasi fiatalabb kortársa és földije, a *pesat* feltétlen híve volt és ugyanezért az utolsó félszázadban egész irodalom keletkezett róla. Valósággal ki kellett ásni és E. is felveti a kérdést, hogy miért merült feledésbe és azt sejti, hogy azért, mert a hagyománynak ellenmondott (5 köv.). Valószínűbb az, hogy az 1305-iki kiűzés, melyet sok baj előzött meg, semmisítette meg a kultúrával összefüggő egyszerű exegétikai irodalmat (Chelbo, Kara, Sámuel ben Méir stb.) Rasi inkább megfelelt a későbbi korok igényeinek, korábban terjedt el, így már a 13. században sem volt helyi nagyság, már azért sem, mert talmudkommentárja világhírt szerzett neki. Ez okokból a francia irodalmat ért megsemmisítő csapás az ő komment-

tárját nem sújtotta. A kára szó a talmudban sűrűn fordul elő, pl. Chanina כָּרָא stb., és bibliafelolvasót és tanítót jelent. Helyesen értelmezték tehát a Kára nevet: »bibliaolvasó«. E. (7. l., 4. j.) azt az ellenvetést teszi, hogy a felolvasó »kóré«. Ez nem áll. Saját magyarázata szerint *Kara* »bibliatanító«. Ezt a jelentést מְקַרֵּי דִּרְדָּקִי kitételből vezeti le, mire szükség nincs, mert כָּרָא is használtatik a talmudban a bibliatanítóról (Chaninaról l. Bacher, *Agadâ d. pal. Amoräer* I, 6). Meglepő eredményre jut E. a Kara és Rasi közötti viszony kutatásánál. Az eredmény: »dass mindestens ebenso, wie der jüngere Autor von dem älteren beeinflusst sein mag, in demselben Masse, wenn nicht erheblich mehr, Kara auf Raschi eingewirkt hat« (25). E. a méltatáson kívül kiadta Kara kommentárját a Birák könyvéhez. Szép irat, melylyel E. érdemeit szépen gyarapította.

*

Weir Thomas H. 1899-ben megjelent »A short history of the Hebrew Text of the Old Testament« cz. művét második kiadásban bocsátja közre. (*London* 1907.) Szerző a »Zeitschrift f. Hebr. Bibliographie« lapjain megjelent birálatunkat figyelembe vette és könyvét bibliográfiából és indexből álló függelékkel bővítette ki. A szépen kiállított könyv a legujabb felfedezéseket is figyelembe veszi és alkalmas bevezetés a héber bibliaszöveg történetébe.

*

Eschelbacher J. előadása: »Das Judentum im Urteile der modernen protestantischen Theologie« (*Leipzig* 1907.) 18 pontban világítja meg a modern német prot. theológusok ítéleteit az »Ó-Testamentom«-ról és a kereszténység keletkezésekor létező zsidóságról. Imponáló nyugalommal és az irodalom teljes ismeretével mutatja ki a kicsinylő nyilatkozatok forrását és a tényekkel való merő ellenkezését. A hatalmas tudósok és fényes írók állításai mint kártyavárak dőlnek össze az első lökésre. Az »elfogulatlan tudomány« kritikájában öntudatlanul a régi előítéletektől vezéreltette magát. Röviden, világosan és megdönthetetlenül bizonyítja E., hogy a »kritikusok« két mértékkel mérnek és hogy az akkori zsidóságról mindenfelől összehordott vonásokból hamis képet festettek. A zsidóságot a rabbinikus irodalom ismerete nélkül ismertetik, ami

körülbelül olyan, mintha a hellenista világot a görög irodalom mellőzésével néhány véletlenül megmaradt keleti ellenséges könyv alapján akarnák megérteni. A tekintély és a hatalom a keresztény tudósoké, de azért a multat megváltoztatni nem áll hatalmukban. Ezeröttszáz esztendeig tartott, a míg a biblia szószerinti értelméhez tértek meg, néhány száz év mulva majd arra is rájönnek, hogy az evangelium írói az egykoru zsidóságot az »ellenpárt« szemüvegén át nézték és róla részrehajlóan ítélték. Továbbá rájönnek majd arra is, hogy a rabbinikus irodalom ismerete nélkül a rabbinikus zsidóságot nem ismerhetik meg, sőt még arra is, hogy a rabbinikus irodalom nélkül a »farizeusok« ellenfeleit, az Uj-Testamentom íróit sem értik meg. Addig saját magukat ámitják és olvasóikat a történelmi igazsággal nem egyező módon informálják a multakról. Hogy is mondta Schmerling: mi várhatunk.

*

A vallásos kérdések iránt az érdeklődés a legszélesebb körökben egyre nő és a németek közt minden fokú és rendű gyűjtemények szolgálnak kielégítésére. Előtérben a történet áll, a lezárt mult, melyre vallásilag közömbösek — óriási többség az általános titkos szavazás alapján — is kíváncsiak. A német protestantizmus érdekeit szolgálják a »Religionsgeschichtliche Volksbücher« (Tübingen). Ezeket elsőrangú szakemberek írják a nép számára és mesésen olcsók. Zsidó szempontból is jó volna ilyen gyűjtemény, amely rendszeresen válogatná meg a tárgyait. Pl. a pápaságról »Das Papsttum« érdekfeszítő ismertetést ad *Krüger G.* giesseni professzor (4. sorozat, 3—4. füzet, 1907.), melyben a zsidók egyáltalában nem jönnek szóba. Pedig nagyon tanulságos volna ilyen teljes összeállítás. A pápák magatartása változó ugyan, de azért kitűnnék belőle, hogy a vad hajsztát rendszerint elítélték. Jellemző a népekre, hogy a zsidók védelmére kiadott bullák mögött vesztegetést szimatoltak, a zsidók ellen irányulókat azonban természetesen nem találták: a szeretetben nem hittek. A zsidó történet számos jelenségét a pápák általános története világítja meg. A talmud megtiltása, sőt elégetése (XVI. század közepe) összeesik a nyomtatványok általános cenzurázásával. Ugyanabban az időben IV. Pál megtiltotta, hogy a bibliát bármely élő nyelvre lefordítsák. Ez a tilalom a XVII. század

elején megakadályozta Leó Modenát a bibliának olasz nyelvre való fordításában és ugyanezért héber-olasz bibliaszótárt nyomtatott ki, melynek címe »Jehuda exiliuma«. Ezt a címet Leó külön magyarázta: *Jehuda az exiliumban* (Ferrara, Firenze) *készítette*, de bizonyára a pesat szerint értendő: Juda góluszban van, le se fordíthatja bibliáját. A zsidó irodalom a legtöbb szempontból még egyáltalában nincs átkutatva, nem kell tehát kitaposott utakon járni.

*

Hatch-Redpath, kik a Septuagintához konkordanciát adtak ki, a pótkötetben az apokryphákat is felölelték. Azért még sem végzett felesleges munkát *Smend R.*, kinek két Sirach-művéről már hírt adtunk, midőn a következő »Index«-et adta ki: »Griechisch-Syrisch-Hebräischer Index zur Weisheit des Jesus Sirach« (*Berlin* 1907.) Eljárásáról a bevezetésben bőven nyilatkozik. Minthogy a héber eredeti nagyobb része ismét napfényre került, héber konkordancia is kellene.

*

Rási (Salamon Jiczchaki) halálának 800 éves évfordulója szélesebb körök figyelmét is ráfordította a zsidó irodalom és — mondhatjuk — a zsidó népelet e kiváló alakjára. Számos népszerű előadás, közöttük Bacheré magyar és német nyelven, mutatta be alakját. Nem támasztotta fel, mert Rasi most is az egész zsidó irodalom legolvasottabb auktora, kinek írásaiban a szakkörök és a héber könyveket jámborságból olvasók egyaránt gyönyörködnek. Nincs rabbinikus szerző — talán más sem az egész világirodalomban — ki annyi superkommentátorral dicsekedhetnék, mint Rasi. A bibliográfiai felsorolása maga (az általunk ismertetett »Apirjon«) külön könyv. Fényes bizonyíték Rasi népszerűsége mellett, különösen ha meggondoljuk, hogy Rasi a világos stil felülmulhatatlan mestere és maga is tisztán kommentátor, egyéb alkotásai a kommentárok mellett nem jöven tekintetbe.

Az előadások közül kiválik a Berlineré, melyet más Rasira vonatkozó dolgozataival együtt már ismertettünk. Tulajdonképi új monográfia három jelent meg. Az elsőt az Izr. Magyar Irodalmi Társulat megbízásából *Dr. Wellesz Gyula*

írta, melynek címe *Rasi* és melyet a nevezett Társulat bocsájtott közre és terjesztett el, évi illetményül adván azt tagjainak. Aránylag nem nagy terjedelme daczára nagy irodalmi apparátussal készült és a kitűzött czélt jól szolgálja. Terjedelemre felülmulja *Liber* francia és angol nyelven közrebocsájtott *Rasi*-életrajza, melyet, sajnos, eddig nem láttunk. Minthogy fiatal szerzője törekvő ember, műve bizonyára szintén jól szolgálja a kitűzött czélt.

A monda *Rasit* Worms városával benső kapcsolatba hozza, Wormsban van is egy »*Rasi*-kápolna.« Érthető tehát, hogy a wormsi zsidó község a nagy alkalmat külön kívánta megünnepelni és pályadíjat tűzött ki a nagy kommentátor népszerű biográfiájára. A pályakérdés sikerrel járt, úgy hogy a bírálók kettőt tüntettek ki és mindkettőnek kinyomását javasolták, ami meg is történt. A 36+33 lapos irat címe: »*Raschis* Leben und Wirken. Zwei Preisschriften« (*Worms*, 1907). A két szerző *Beermann* dr. és *Doctor* dr., kik egymás dolgozatát kölcsönösen kiegészítik. A munka tisztán a nagyközönséget tartja szem előtt. Tekintettel vannak arra is, hogy *Rasi* mikép értékesíthető a modern zsidók közt, kik héberül már nem olvasnak. E fejtegetések bevezetésében találjuk a következő mondatot: »Die einfachen nicht sonderlich gelehrten Juden nicht nur in Russland und Ungarn, sondern auch in wahrhaft jüdisch gesinnten Kreisen anderer Länder lesen noch immer allwöchentlich die Sidra mit Raschis Kommentar« (35). Megérdemeljük-e ezt a megtiszteltetést?

*

A »vallástörténet« módszere a bibliából mindent kiolvas, csak azt nem, ami benne van. Ezt az évek folyamán több idevágó mű ismertetésénél volt alkalmunk konstatálni. Ezek a merész konstrukciók, melyek előre megállapított sémára huzzák rá az izraelita vallást, távolról sem elégítik ki az újabban találóan elnevezett panbabylonistákat. Azt a pár hajszálat, melyet a vallástörténészek kegyesen meghagynak, bravurral tépik ki az ékiratok kibetűzői. Ezek nevében *Winkler H.*, kinek képzelőtehetsége sasszárnyakon lebeg, mint akár a nyugodni tért asszír lovasok, külön iratban száll pörbe *Marti*: »Die Religion des Alten Testaments unter den Religionen

des Vorderen Orients« (*Tübingen* 1906) cz. művel iratában »Religionsgeschichtler und geschichtlicher Orient« (*Leipzig*, 1906). Winkler körülbelül annyit hagy meg a Marti művéből, mint ez a bibliából. Nem ismertetjük W. állításait, csak kósztolóul idézzük a következő velős helyet: »Unsere Auffassung besagt das Gegenteil: Die Jahverreligion ist von Anfang an als Sekte des Orients entstanden, sie hat in Juda Versuche gemacht, sich zur Staatsreligion zu machen, aber diese Versuche sind gescheitert. Die Jahverreligion ist nicht jüdisch, nicht Israel und nicht das Judentum hat sie hervorgebracht, sondern sie das Judentum. Die Jahverreligion hat von Anfang an im orientalischen Völkerleben mitten inne gestanden . . . . und als sie in Jerusalem gescheitert war und ein paar Tausend ihrer Bekenner . . . . in das Exil gebracht wurden, da fanden sie in Babylonien den Rückhalt . . . einer grossen Sekte, welche das Jahvetum damals bereits darstellte« (48). Ezt az állítást nem az ékiratokra, hanem Tobit könyvére alapítja, melyet ez alkalommal díjmentesen »történelmi regény«-nyé léptet elé, helyesebben »történelmi regények maradványá«-vá. Ha nem olvasható ki Tobitból, akkor az elveszett regényekben állott. A lárma, melyet az új iskola csap, emlékeztet a Graf-Wellhausen-féle iskola terrorizmusára és ugyanezért győzelemre van kilátása, mert a modern világban mindig annak van igaza, ki jobban kiabál. De aztán jönnek nagyobb kiabálók és a dicsőségnek vége.

*

Mommert C. terjedelmes művéből három kötetet már ismertettünk, csakhamar a negyedik is követte őket: *Die Topographie des alten Jerusalem. Vierter Teil* (*Lpzg*, 1907). Ennek a kötetnek a tartalma: Nehemiás által épített fal; a syrek akrája; a baris Antonia; nagy Herodes királyi palotája; az Agrippa-fal és Jeruzsálem régi sírhelyei. A módszer a régi: az olló és a bőbeszédűség. Meglepő az új kötetben, hogy a tudósokat felekezet szerint osztályozza: der Professor der Protestantischen Theologie s hasonló. A gúnyos hang annál kellemetlenebb, mert Mommert a száját se tudta volna kinyitni, ha a »protestans« theológusok nem dolgoztak volna. Ollója nem is ismer felekezeti különbséget, sőt előszeretettel *vágja* az akatholikusokat. Rendszeren a későbbi kötetek jobbak

lesznek, Mommertnál rosszabodtak. Nem csoda, mert egy helyen azt is mondja, hogy ahol barátok nem dolgoztak, ott a szentföldről való tudás elveszett. A tudomány az előítéleteket nem bírja el és azonnal megboszulja magát: a *tudományos* mű nem sikerül. Az igazság kemény istennő, csak nagy szeretettel lehet közelségébe jutni. M. pedig műve kidolgozása közben vérvádiratokat produkált; elvesztette az igazság iránti érzéket. A »Topographie« utolsó fejezetei már ijesztő mértékben mutatják a pártíró, ami az előadásra is kihat. Mohón nyultunk az utolsó rész után: a régi sírok. Zavaros, az író esze a felekezeten járt.

*

Krüger P. »Philo und Josephus als Apologeten des Judentums« (Leipzig, 1906) 82 lapos irat röviden, de azért alaposan ismerteti a két nevezett zsidó író apológiáját. Négy fejezetben tárgyalja a zsidók ellen emelt vádakát, szólna a zsidó istenfogalom, az erkölcs, a történet és a pogányok hangulatáról. Ezen első szakaszt követi egy másik, melyben az említett pontokról Philo és Josephus nézetei adatnak elő. Mindkettő nemcsak a külső formában, hanem a lényegben is koncessziókat tett a görög-római pogányvilág felfogásának. Josephus iratai mégis tisztábban tükröztetik az igaz zsidó gondolkozást, mint a Philóei. A gyakorlatban a circumcisio, a szombat és az étkezési törvények mindkettő szerint megtartandó. Érzésben Philo is igaz zsidó maradt, habár eszméi a görög filozófiától telítvék. Végül K. odakonkludál, hogy a kereszténységet nem a diaspora zsidósága teremtette meg, mert a kereszténység eszméi ennek a zsidóságnak eszméivel nem egyeznek. K. elfelejti, hogy a vallások hódítása nem eszméitől függ, hanem sok külső-belső körülménytől.